

January 10, 1980

Professor Vartan Grigorian
Provost
University of Pennsylvania
Philadelphia, Pennsylvania

Dear Professor Grigorian:

We had the pleasure recently to discuss with you the possibility of material assistance from the University of Pennsylvania or from sources close to it in the projected publication of a catalog of Armenian Manuscripts in the collection of Mr. Harutiun Hazarian. It would be gratifying to learn of your thoughts in this matter, at your convenience. We are enclosing a copy of the Preface by Mr. Eganian of the Armenian Madenataran in Erevan.

We hope you enjoyed a blessed Christmas, and pray that the Lord grant you and all your loved ones joy, good health, longevity and prosperity in the new year.

Prayerfully,

Archbishop Torkom Manoogian
Primate

Enclosure
ATM/vv

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆՔԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՈՒՄԸ ՀԻՆ ԶԵՆՈՒԳՐԵՐԻ ԴԵՍՏԻՏՈՒՏ

Թ Ո Ւ Թ Ա Կ

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Զ Ե Ռ Ա Գ Ր Ա Յ

Թ Ա Ր Ո Ւ Ք Ի Ի Ն Հ Ա Զ Ա Ր Ե Ա Ն Կ Ե Ս Ա Ր Ա Յ Ի Ո Յ

Կաղվեց 0. Ս. ԵԳԱՆԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄՔ

Դարերի ընթացքում ստեղծուած հայկական ձեռագրերը սփռուած են աշխարհի տարբեր թանգարաններում ու գրադարաններում. ձեռագրական առանձին փոքր հավաքածոներ կան նաև մասնաւոր անձանց մօտ: Շուրջ մէկ և կէս դար է, ինչ դրանք պարբերաբար նկարագրուում և դրուում են հայագէտների տրամադրութեան ներքոյ, սակայն դեռևս կան շատ հաւաքածոներ, որոնք ըստ ամենայնի գիտական պատշաճ մակարդակով մշակուած և նկարագրուած չեն: Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարանի աշխատակիցների ջանքերով վերջին տասնամեակներում հրատարակ են հանուել անցեալներում պատրաստուած, ինչպէս նաև նոր կազմուած մի շարք ձեռագրացուցակներ: Վերջիններից է Հազարեան հաւաքածոյի ներկայ ցուցակը:

Յարութիւն Հազարեանը բնիկ կեսարացի է, կիւմիւշեան վարժարանի սան: Երիտասարդ տարիքում նա հաստատուել է Ամերիկայի Միացեալ Շահանգներում և մինչև վերջին տարիներս զբաղուել մուշտակի առևտրով: Իր աշխատանքին զուգահեռ նա գործօն մասնակցութիւն է ունեցել հայ հասարակական կեանքին՝ միշտ կողմնորոշուած դէպի հայրենի երկիրը, դէպի Խորհրդային Հայաստան: Նա այն եզակի հայորդիներից է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ բոլորանուէր կերպով լքուած մեր ժողովրդի հոգևոր մշակոյթի ցիրուցան եղած մասունքների փրկութեան գործին, դրանցով պարբերաբար հարստացնելով հայրենի թանգարաններն ու գրադարանները: Նա բազմաթիւ հազուագիւտ թանգարանային իրեր, գեղանկարչական կտաւներ, գծանկարներ, նամակներ ու փաստաթղթեր է նուիրաբերել Էջմիածնի Մայր Աթոռին, Երևանի պետական պատկերասրահին, Եղիշէ Չարենցի անուան գրականութեան և արուեստի թանգարանին, իսկ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում ունեցած նրա լուսման մօտենում է 400 ձեռագրական միաւորի:

Դրն. Հազարեանի այս նուիրատութիւնները պատահական բնոյթ չեն կրում. նա խորապէս համոզուած է, որ ի վերջոյ աշխարհով մէկ ցրուած հայ մշակութային արժէքների վերջնական հաւաքատեղին Մայր հայրենիքն է, ուր ստեղծուած են բոլոր պայմանները դրանց և ապահով ուանխաթար պահպանութեան, և համակողմանի ուսումնասիրութեան համար:

,,Հայրենիքէն դուրս,՝ մի առիթով ասել է նա, — հայկական ձեռագր-

գիրները և այլ թանգարանային իրերը ո՛ր թանգարանին մէջ, ո՛ր հաստատութեան և անհատի մօտ ալ գտնուին, ես կը նկատեմ հայերու համար ի վերջոյ կորսուած, մինչև որ անոնք վերադառնան հայրենիք, զանոնք ստեղծող ժողովուրդի ճոցըն, ։

Երբ 1972 թուականին Ռենսսելիը (ՍՄՆ) պօլիտեխնիկ ինստիտուտի պրոֆեսսոր Վազգէն Բարսեղեանի ջանքերով մանրաթապաւէնների վերանուեցին պրն. Հազարեանի հաւաքածոյի Նիւ-Էօրթում գտնուող հայերէն ձեռագրերը և առաքուեցին Երևան, Մաշտոցի անուան Սատենադարանի տրնօրինութիւնը նախաձեռնեց սոյն ցուցակի պատրաստումը:

Ցուցակում տեղ են դրուել պրն. Հազարեանի հայերէն բոլոր ձեռագրերը, ընդամենը 116 միավոր — 87 ամբողջական մատեան և 19 պատահիկ:

Ամբողջական մատեանների շարքում կարելի է տեսնել 27 Աւետարան, 12 Սաղմոսարան, 10 Մաշտոց, 8 Շարակնոց, 3-ական ժամագիրք և Յայտաւուրք, 2-ական Բառգիրք, Խորհրդատետր, Հմայիլ, Տաղարան և Տօնացոյց, 1-ական Ախթարք, Բնագննութիւն, Գաւազանագիրք, Կանոնգիրք, Հաշոց, Մեկնութիւն, Քարոզգիրք և Քերականութիւն: Մնացած 6-ը տարբերոյթ նիւթերի ժողովածոներ են, որոնցից մէկը (№ 60) բովանդակում է նաև Ազաթանգեղոսի Պատմութեան մի ամբողջական օրինակ, իսկ մէկ ուրիշը (№ 16)՝ բանահիւսական մի շարք նիւթեր: Առաւել ուշագրաւ ձեռագրերից են Բարսեղ Վարագեցու 1588-ին կազմած Տաղարանը (№ 41) և Յովհաննէս Սեբաստացու 1683-ին ընդօրինակած Կանոնգիրքը:

Ժամանակագրական առումով այս մատեանները թուագրուում են ժ դարից մինչև ժ դար: Դրանցից 2-ը ժ դարից են, 5-ը՝ ժ, 9-ը՝ ժ, 9-ը՝ ժ, 45-ը՝ ժ, 14-ը՝ ժ, իսկ միւս 3-ը՝ ժ. հնագոյնը 1280-ին գրանցուած Յովհաննէս Արքայեղբօր ընդօրինակած Աւետարանն է (№ 86), իսկ նորագոյնը՝ 1866-ին Պօլսում կազմուած քիմիական եզրերի բառարքոյկը (№ 70):

Ըստ գրչութեան վայրերի 1-ական ձեռագրեր կան գրուած Ադրիանապօլսում, Ալնում, Արճկէում, Աւրնդանցում, Բասրայում, Բազնիկում, Գոմագիւղում, Գռներում, Երուսաղէմում, Զէյթունում, Խառաբաստայում, Կարինում, Կիւրդի վանքում, Կօ Պօլսում, Հալապում, Ղարահիսարում, Մանուշու գեղում, Սամսոնում, Սսում, Վարագում, 2-ական՝ Ամիղում, Էջմիածնում, Սեբաստիայում, 3-ական՝ Եւղոկիայում, Տուամարգայում և 4 ձեռագիր՝ Նոր Զուղայում: Մնացեալ 51 ձեռագրերի գրչութեան վայրերը յայտնի չեն:

Յայտնի են այս մատեաններից 46-ի գրիչները, 35-ի պաթուիրատուստացողները, մանրանկարուած ձեռագրերից 13-ի ծաղկողները և գրչու-

Թեանն առնչվող այլ անձինք: Մանրանկարիչների շարքում կարելի է տեսնել այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են Սարգիս Պիծակը (№ 1, 1325), Յովհաննէս կրօնաւորը (№ 71, 1364), Մինաս ժողկողը (№ 31, 1456), Յակոբը (№ 50, 1574) և Մկրտիչ քահանան (№ 53, 1679):

Ընդագրերս ունեն բազմաթիւ յիշատակարաններ ու յիշատակագրութիւններ ինչպէս գրչութեան ժամանակի, այնպէս և յետագայի, երբեմն էլ հեղինակային կամ գաղափար օրինակների: Դրանք մեծի մասամբ վերաբերում են մատեանների ստեղծման կամ սերնդէ-սերունդ փոխանցման պատմութեանը. քիչ չեն նաև այնպիսիները, որոնք շոշափում են ժամանակի պատմական իրադարձութիւնները: Յիշատակարաններից հնագոյնը 1101 թուականից է (№ 60), իսկ նորագոյնը՝ 1975 (№ 83):

Ընդագրերից 23-ը իրենց կողերին ունեն 26 անուն պատահիկ-պահպանակներ՝ հիմնականում մագաղաթեայ, Մեսրոպեան երկաթագրով. կան նաև ասորերէն, լատիներէն և յունարէն պահպանակներ: Դրանցից հնագոյնները թ դարից են:

Ինչ վերաբերում է ցուցակի երկրորդ բաժնում նկարագրուած 19 պատահիկներին, ապա դրանցից շատերը ժամանակին եղել են ձեռագրերի պահպանակներ և ունեն հնագրական որոշակի արժէք. առաւել ուշագրաւ են Եղիշէի Պատմութեան պատահիկը (№ 11), 1209 թուականին փրկագրնուած մի ձեռագրի յիշատակարանը (№ 10) և 1311-ին թորոս սարկաւազի նկարագարդած Աւետարանի 2 թերթերը (№ 19):

Բանասէրների գործը դիւրացնելու միտումով ցուցակս օժտուած է տարատեսակ ցանկերով ու տախտակներով, որոնցից մի քանիսը (մանրանկարների, սկզբնատողերի ևւն) նման ցուցակներում իրենց նախադէպը չեն ունեցել:

Պրն. Յարութիւն Հազարեանի Հայերէն ձեռագրերի այս ցուցակը, անշուշտ, իր պատշաճ տեղը կունենայ հայ ձեռագրացուցակների ստուար շարքում՝ ապագայ սերունդներին հանձնելով նրա պայծառ անունը:

PREFACE

Armenian manuscripts are presently scattered throughout the world in various museums, libraries and small private collections. For almost a hundred and fifty years these manuscripts have been periodically catalogued and made available to armenologists. There are, however, many collections which have not yet been scientifically described. During the past decade the Mashtots Matenadaran has published several catalogues: those previously compiled but left unprinted, as well as those prepared by the staff members themselves. To this latter category belongs the following catalogue of the Haroutune Hazarian Collection.

Haroutune Hazarian is a native of Ceasaria and a graduate of the Gumushian School. In his youth he had emigrated to the United States where he established himself and remained in the fur trade until recently. But despite the demands of his business, he always took an active part in Armenian social life, maintaining his links with his motherland, Armenia. Mr. Hazarian is one of those rare patriots who, since the First World War, has entirely dedicated himself to the recovery of the historical treasures of the Armenian people, thus enriching the museums and libraries of his homeland. He has presented many rare museum pieces, paintings, drawings, letters and documents to the Holy See of Etchmiadzin, the State Art Gallery of Yerevan and the

Charents Museum of Literature and Art, as well as his own private collection of about 400 manuscripts to the Mashtots Matenadaran.

Haroutune Hazarian's donations are not just casual presents. He is profoundly convinced that the final resting place of our cultural wealth is Armenia, where every condition for its preservation and thorough study exists.

"The manuscripts and other legacies of our nation," he once said, "I consider lost to us forever, so long as they remain in foreign museums or institutions and are not returned to our motherland, to the people who created them."

In 1972, thanks to the efforts of Professor Vazgen Barsaghiyan of Rensselaer Polytechnical Institute (USA), the Armenian manuscripts in the Hazarian Collection of New York were microfilmed and sent to Yerevan. Subsequently the administration of the Mashtots Matenadaran undertook the task of their description.

A total of 116 manuscripts are listed, 87 of which are complete books, while 19 are fragments.

The complete codices consist of 27 copies of the Gospels, 12 of the Book of Psalms, 10 Ritual books, 8 Hymnals, 3 Breviaries, 3 Menologies, 2 Dictionaries, 2 Missals, 2 Phylacteries, 2 Books of Poems and 2 Calendars of Feasts. Besides these, the collection includes one copy each of an Astrology Book, a Physiognomy, a Chronology of the Old Testament, a Book of Canons, a Lectionary, a Book of Interpretations, a Book of Sermons and a Grammar Book. The remaining 6 codices in the collection are Miscellanies: one of them (no.60) contains a complete version of Aga-

thangelos' History, while another manuscript (no.16) includes Armenian folklore material. Among the more interesting ones are the Book of Poems (no. 41) compiled in 1558 by Barsegh Varaketsi, and the Book of Canons copied in 1643 by Hovhannes Sebastatsi.

The manuscripts, which date from the thirteenth to nineteenth centuries, bear the following chronological order: 2 MSS from the thirteenth; 5 MSS from the fourteenth; 9 MSS from the fifteenth; 9 MSS from the sixteenth; 45 MSS from the seventeenth; 14 MSS from the eighteenth; and 3 MSS from the nineteenth. The oldest is the Gospels (no. 86) copied by Hovhannes Arkayeghbayr in Grner in 1280, and the most recent is Glossary of Chemical Terms (no. 70) compiled in Constantinople in 1866.

According to their place of origin, single copies of codices are from the following centers: Adrianople, Akn, Artske, Avndants, Basra, Brgnik, Gomagyugh, Jerusalem, Zeitoun, Kharabasta, Karin, the monastery of Kyuregh, Constantinople, Aleppo, Gharahissar, Samson, Sis, Varak and the village of Manoush. 2 codices each are from Amida, Echmiadzin and Sebastia, 3 from Evdokia and Toumarza and 4 from New Julfa. The places of origin of the other 51 manuscripts are unknown.

The names of the scribes have been recorded in 46 of the manuscripts. 35 manuscripts bear the names of ~~the~~^{their} donors, while 13 illuminated manuscripts bear the names of ~~the~~^{their} illuminators and other important persons. Among them are such well-known miniature painters as Sarkis Pidzak (no. 1, 1325^{A.D.}), Hovhannes Kronavor (no. 71, 1364 A.D.),

Minas the painter (no. 31, 1458 A.D.), Hakob (no. 50, 1574 A.D.) and Mkrtich the Priest (no. 53, 1679 A.D.).

The manuscripts have numerous colophons which date from the time of their writing onwards, often by those of the authors themselves. The colophons refer for the most part to the history of the creation of the manuscripts or to their bequest to ~~the~~ future generations. They often contain information about historical events. The oldest colophon dates from 1101 (no. 60), and the latest from 1975 (no. 83).

23 of the manuscripts have fly-leaves, which are fragments of other old manuscripts, and are mainly of parchment in uncial lettering. There are also fly-leaves in Assyrian, Latin and Greek, the oldest of them dating from the ninth century.

As for the 19 fragments described in the second part of the Catalogue, most of them had been the fly-leaves to manuscripts, and have great paleographic value. The more interesting are the following: a fragment of Yeghisheh's History of Armenia (no. 11), the colophon of a ransomed manuscript dated 1209 (no. 10), and 2 folios of the Gospels illuminated by Toros Sarkavak in 1311 (no. 19).

As an aid to scholars, the Catalogue is supplemented by various indexes, some of which (namely those of the miniature paintings, initial lines, etc.) are the first of their kind.

The Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Haroutune Hazarian Collection will undoubtedly have its special place in the long list of manuscript catalogues, and future

generations will regard Haroutune Hazarian's name with due respect and admiration.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՀ ՄԻԼԻՏԱՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻԵ ԱՌԸՆՔԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՈՒՄԸ ԷՒՆ ԶԵՆՈՒԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Զ Ե Ռ Ա Գ Ր Ա Յ

Յ Ա Ր Ո Ւ Ք Ի Ի Ն Հ Ա Զ Ա Ր Ե Ա Ն Կ Ե Ս Ա Ր Ա Յ Ի Ո Յ

Կազմեց Օ. Ս. ԵԳՍԵԼԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄՔ

Դարերի ընթացքում ստեղծուած հայկական ձեռագրերը սփռուած են աշխարհի տարբեր թանգարաններում ու գրադարաններում. ձեռագրական առանձին փոքր հավաքածոներ կան նաև մասնաւոր անձանց մօտ: Շուրջ մէկ և կէս դար է, ինչ դրանք պարբերաբար նկարագրուում և դրուում են հայագէտների տրամադրութեան ներքոյ, սակայն դեռևս կան շատ հաւաքածոներ, որոնք ըստ ամենայնի գիտական պատշաճ մակարդակով մշակուած և նկարագրուած չեն: Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարանի աշխատակիցների ջանքերով վերջին տասնամեակներում հրատարակ են հանուել անցեալներում պատրաստուած, ինչպէս նաև նոր կազմուած մի շարք ձեռագրացուցակներ: Վերջիններից է Հազարեան հաւաքածոյի ներկայ ցուցակը:

Յարութիւն Հազարեանը բնիկ կեսարացի է, կիւմիւշեան վարժարանի սան: Երիտասարդ տարիքում նա հաստատուել է Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում և մինչև վերջին տարիներս զբաղուել մուշտակի առևտրով: Իր աշխատանքին զուգահեռ նա գործօն մասնակցութիւն է ունեցել հայ հասարակական կեանքին՝ միշտ կողմնորոշուած դէպի հայրենի երկիրը, դէպի Խորհրդային Հայաստան: Նա այն եզակի հայորդիներից է, որ առջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ բոլորանուէր կերպով լքածուեց մեր ժողովրդի հոգևոր մշակոյթի ցիրուցան եղած մասունքների փրկութեան գործին, դրանցով պարբերաբար հարստացնելով հայրենի թանգարաններն ու գրադարանները: Նա բազմաթիւ հազուագիւտ թանգարանային իրեր, գեղանկարչական կտաւներ, գծանկարներ, նամակներ ու փաստաթղթեր է նուիրաբերել Էջմիածնի Մայր Աթոռին, Երևանի պետական պատկերասրահին, Եղիշէ Զարենցի անուան գրականութեան և արուեստի թանգարանին, իսկ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում ունեցած նրա լուսման մօտենում է 400 ձեռագրական միաւորի:

Պրն. Հազարեանի այս նուիրատութիւնները պատահական բնոյթ չեն կրում. նա խորապէս համոզուած է, որ ի վերջոյ աշխարհով մէկ ցրուած հայ մշակութային արժէքների վերջնական հաւաքատեղին մայր հայրենիքն է, ուր ստեղծուած են բոլոր պայմանները դրանց և ապահով ունեխաթար պահպանութեան, և համակողմանի ուսումնասիրութեան համար:

„Հայրենիքէն դուրս,՝ մի առիթով ասել է նա, — հայկական ձեռագրերը

գիրները և այլ թանգարանային իրերը ո՛ր թանգարանին մէջ, ո՛ր հաստատութեան և անհատի մօտ ալ գտնուին, ես կը նկատեմ հայերուս համար ի վերջոյ կորսուած, մինչև որ անոնք վերադառնան հայրենիք, զանոնք ստեղծող ժողովուրդի ծոցը», :

Երբ 1972 թուականին Ռենեսանսի (ՄՄՆ) պօլիտեխնիկ ինստիտուտի պրոֆեսսոր Վազգէն Բարսեղեանի ջանքերով մանրաթապաւենների վերանուցին պրն. Հազարեանի հաւաքածոյի Նիւ-Եօքսում գտնուող հայերէն ձեռագրերը և առաքուցին Երևան, Մաշտոցի անուան Մատենադարանի տրնօրինութիւնը նախաձեռնեց սոյն ցուցակի պատրաստումը:

Ծուցակում տեղ են դրուել պրն. Հազարեանի հայերէն բոլոր ձեռագրերը, ընդամենը 116 միավոր - 87 ամբողջական մատեան և 19 պատուիկ:

Ամբողջական մատեանների շարքում կարելի է տեսնել 27 Աւետարան, 12 Սաղմոսարան, 10 Մաշտոց, 8 Շարակնոց, 3-ական ժամագիրք և Յայսմաւուրք, 2-ական Բառգիրք, Խորհրդատետր, Հմայիւ, Տաղարան և Տօնացոյց, 1-ական Ախթարք, Բնագննութիւն, Գաւազանագիրք, Կանոնգիրք, Հաշոց, Մեկնութիւն, Քարոզգիրք և Քերականութիւն: Մնացած 6-ը տարբերոյթ նիւթերի ժողովածոներ են, որոնցից մէկը (№ 60) բովանդակում է նաև Ագաթանգեղոսի Պատմութեան մի ամբողջական օրինակ, իսկ մէկ ուրիշը (№ 16)՝ բանահիւսական մի շարք նիւթեր: Առաւել ուշագրաւ ձեռագրերից են Բարսեղ Վարագեցու 1588-ին կազմած Տաղարանը (№ 41) և Յովհաննէս Սեբաստացու 1663-ին ընդօրինակած Կանոնգիրքը:

Ժամանակագրական առումով այս մատեանները թուագրուում են ժԳ դարից մինչև ժԹ դար: Դրանցից 2-ը՝ ժԳ դարից են, 5-ը՝ ժԴ, 9-ը՝ ժԵ, 9-ը՝ ժԶ, 45-ը՝ ժԸ, 14-ը՝ ժԸ, իսկ միւս 3-ը՝ ժԹ. հնագոյնը 1280-ին Գոներում Յովհաննէս Արքայեղբօր ընդօրինակած Աւետարանն է (№ 86), իսկ նորագոյնը՝ 1866-ին Պօլսում կազմուած քիմիական եզրերի բառգրքոյկը (№ 70):

Ըստ գրչութեան վայրերի 1-ական ձեռագրեր կան գրուած Աղրիանապօլսում, Ակնում, Արծկէում, Աւրնդանցում, Բասրայում, Բազնիկում, Գոմագիւղում, Գոներում, Երուսաղէմում, Զէյթունում, Խառաքստայում, Կարինում, Կիւրղի վանքում, Կ. Պօլսում, Հալապում, Ղարահիսարում, Մանուշու գեղում, Սամսոնում, Սսում, Վարագում, 2-ական՝ Ամիդում, Էջմիածնում, Սեբաստիայում, 3-ական՝ Եւզոկիայում, Տումարգայում և 4 ձեռագիր՝ Նոր Զուղայում: Մնացեալ 51 ձեռագրերի գրչութեան վայրերը յայտնի չեն:

Յայտնի են այս մատեաններից 46-ի գրիչները, 35-ի պաճուկի րատուստացողները, մանրանկարուած ձեռագրերից 13-ի ծաղկողները և գրչու-

Թեանն առնելով այլ անձինք: Մանրանկարիչների շարքում կարելի է տեսնել այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են Սարգիս Գլիճակը (№ 1, 1325), Յովհաննէս կրօնաւորը (№ 71, 1364), Մինաս ծաղկողը (№ 31, 1456), Յակոբը (№ 50, 1574) և Մկրտիչ քահանան (№ 53, 1679):

Զեռագրերս ունեն բազմաթիւ յիշատակարաններ ու յիշատակագրութիւններ ինչպէս գրչութեան ժամանակի, այնպէս և յետագայի, երբեմն էլ հեղինակային կամ գաղափար օրինակների: Դրանք մեծի մասամբ վերաբերում են մատեանների ստեղծման կամ սերնդէ-սերունդ փոխանցման պատմութեանը. քիչ չեն նաև այնպիսիները, որոնք շոշափում են ժամանակի պատմական իրադարձութիւնները: Յիշատակարաններից հնագոյնը 1101 թուականից է (№ 60), իսկ նորագոյնը՝ 1975 (№ 83):

Զեռագրերից 23-ը իրենց կողերին ունեն 26 անուն պատառիկ-պահպանակներ՝ հիմնականում մագաղաթեայ, Մեսրոպեան երկաթագրով. կան նաև ասորերէն, լատիներէն և յունարէն պահպանակներ: Դրանցից հնագոյնները թ դարից են:

Ինչ վերաբերում է ցուցակի երկրորդ բաժնում նկարագրուած 19 պատառիկներին, ապա դրանցից շատերը ժամանակին եղել են ձեռագրերի պահպանակներ և ունեն հնագրական որոշակի արժէք. առաւել ուշագրաւ են Եղիշէի Պատմութեան պատառիկը (№ 11), 1209 թուականին փրկագրնուած մի ձեռագրի յիշատակարանը (№ 10) և 1311-ին թորոս սարկաւազի նկարագարդած Աւետարանի 2 թերթերը (№ 19):

Բանասէրների գործը դիւրացնելու միտումով ցուցակս օժտուած է տարատեսակ ցանկերով ու տախտակներով, որոնցից մի քանիսը (մանրանկարների, սկզբնատողերի ևլն) նման ցուցակներում իրենց նախադէպը չեն ունեցել:

Պրն. Յարութիւն Հազարեանի Հայերէն ձեռագրերի այս ցուցակը, անշուշտ, իր պատշաճ տեղը կունենայ հայ ձեռագրացուցակների ստուար շարքում՝ ապագայ սերունդներին հանձնելով նրա պայծառ անունը:

PREFACE

Armenian manuscripts are presently scattered throughout the world in various museums, libraries and small private collections. For almost a hundred and fifty years these manuscripts have been periodically catalogued and made available to armenologists. There are, however, many collections which have not yet been scientifically described. During the past decade the Mashtots Matenadaran has published several catalogues: those previously compiled but left unprinted, as well as those prepared by the staff members themselves. To this latter category belongs the following catalogue of the Haroutune Hazarian Collection.

Haroutune Hazarian is a native of Caesaria and a graduate of the Gumushian School. In his youth he had emigrated to the United States where he established himself and remained in the fur trade until recently. But despite the demands of his business, he always took an active part in Armenian social life, maintaining his links with his motherland, Armenia. Mr. Hazarian is one of those rare patriots who, since the First World War, has entirely dedicated himself to the recovery of the historical treasures of the Armenian people, thus enriching the museums and libraries of his homeland. He has presented many rare museum pieces, paintings, drawings, letters and documents to the Holy See of Etchmiadzin, the State Art Gallery of Yerevan ^{and} the

Charents Museum of Literature and Art, as well as his own private collection of about 400 manuscripts to the Mashtots Matenadaran.

Haroutune Hazarian's donations are not just casual presents. He is profoundly convinced that the final resting place of our cultural wealth is Armenia, where every condition for its preservation and thorough study exists.

"The manuscripts and other legacies of our nation," he once said, "I consider lost to us forever, so long as they remain in foreign museums or institutions and are not returned to our motherland, to the people who created them."

In 1972, thanks to the efforts of Professor Vazgen Barsseghian of Renssalaer Polytechnical Institute (USA), the Armenian manuscripts in the Hazarian Collection of New York were microfilmed and sent to Yerevan. Subsequently the administration of the Mashtots Matenadaran undertook the task of their description.

A total of 116 manuscripts are listed, 87 of which are complete books, while 19 are fragments.

The complete codices consist of 27 copies of the Gospels, 12 of the Book of Psalms, 10 Ritual books, 8 Hymnals, 3 Breviaries, 3 Menologies, 2 Dictionaries, 2 Missals, 2 Phylacteries, 2 Books of Poems and 2 Calendars of Feasts. Besides these, the collection includes one copy each of an Astrology Book, a Physiomy, a Chronology of the Old Testament, a Book of Canons, a Lectionary, a Book of Interpretations, a Book of Sermons and a Grammar Book. The remaining 6 codices in the collection are Miscellanies: one of them (no.60) contains a complete version of Aga-

thangelos' History, while another manuscript (no.16) includes Armenian folklore material. Among the more interesting ones are the Book of Poems (no. 41) compiled in 1558 by Barsegh Varaketsi, and the Book of Canons copied in 1643 by Hovhannes Sebastatsi.

The manuscripts, which date from the thirteenth to nineteenth centuries, bear the following chronological order: 2 MSS from the thirteenth; 5 MSS from the fourteenth; 9 MSS from the fifteenth; 9 MSS from the sixteenth; 45 MSS from the seventeenth; 14 MSS from the eighteenth; and 3 MSS from the nineteenth. The oldest is the Gospels (no. 86) copied by Hovhannes Arkayeghbayr in Grner in 1280, and the most recent is Glossary of Chemical Terms (no. 70) compiled in Constantinople in 1866.

According to their place of origin, single copies of codices are from the following centers: Adrianople, Akn, Artske, Avdants, Basra, Brgnik, Gomagyugh, Jerusalem, Zeitoun, Kharabasta, Karin, the monastery of Kyuregh, Constantinople, Aleppo, Gharahissar, Samson, Sis, Varak and the village of Manoush. 2 codices each are from Amida, Echmiadzin and Sebastia, 3 from Evdokia and Toumarza and 4 from New Julfa. The places of origin of the other 51 manuscripts are unknown.

The names of the scribes have been recorded in 46 of the manuscripts. 35 manuscripts bear the names of ~~its~~^{their} donors, while 13 illuminated manuscripts bear the names of ~~its~~^{their} illuminators and other important persons. Among them are such well-known miniature painters as Sarkis Pidzak (no. 1, 1325^{A.D.}), Hovhannes Kronavor (no. 71, 1364 A.D.),

Minas the painter (no. 31, 1458 A.D.), Hakob (no. 50, 1574 A.D.) and Mkrtich the Priest (no. 53, 1679 A.D.).

The manuscripts have numerous colophons which date from the time of their writing onwards, often by those of the authors themselves. The colophons refer for the most part to the history of the creation of the manuscripts or to their bequest to ~~the~~ future generations. They often contain information about historical events. The oldest colophon dates from 1101 (no. 60), and the latest from 1975 (no. 83).

23 of the manuscripts have fly-leaves, which are fragments of other old manuscripts, and are mainly of parchment in uncial lettering. There are also fly-leaves in Assyrian, Latin and Greek, the oldest of them dating from the ninth century.

As for the 19 fragments described in the second part of the Catalogue, most of them had been the fly-leaves to manuscripts, and have great paleographic value. The more interesting are the following: a fragment of Yeghisheh's History of Armenia (no. 11), the colophon of a ransomed manuscript dated 1209 (no. 10), and 2 folios of the Gospels illuminated by Toros Sarkavak in 1311 (no. 19).

As an aid to scholars, the Catalogue is supplemented by various indexes, some of which (namely those of the miniature paintings, initial lines, etc.) are the first of their kind.

The Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Haroutune Hazarian Collection will undoubtedly have its special place in the long list of manuscript catalogues, and future

generations will regard Haroutune Hazarian's name with due respect and admiration.